

Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî'de Tasavvufî Bir Terbiye Metodu Olarak Nazar: Bakmak, Yakmak, Yıkmak ve Yapmak

*Nazar as a Sufi Training Method in Dîvân-i Hülûsî-i Dârendevî:
Seeing, Burning, Destroying, and Building*

Dr. Öğr. Üyesi

Hamit Demir

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sivas, Türkiye / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, Türkiye
<https://orcid.0000-0002-5930-0249>

hamitdemir@cumhuriyet.edu.tr

ROR ID: <https://ror.org/04f81fm77>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Ağustos / 13 August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Aralık / 17 December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / 31 December 2024

Yayın Dönemi / Publication Period: Aralık / December

DOI: <https://doi.org/10.46231/sufiyye.1532718>

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited* (Hamit Demir).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / *Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.*

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / *This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.*

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği / *Kalem Education Culture Academy Association*

Atıf / Cite as

Hamit Demir, "Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî'de Tasavvufî Bir Terbiye Metodu Olarak Nazar: Bakmak, Yakmak, Yıkmak ve Yapmak", *Sufiyye* 17 (Aralık/December 2024), 35-58.

Öz

Tasavvufî bir terbiye metodu olarak nazar, mürşid-i kâmilin müridine bakmasından ibarettir. Söz konusu bakışı normal bakışlardan ayıran unsurlar; nazar edenle edilen arasında muhabbet doğurması, nazarla sağlanan cezbe, müriddeki psikolojik tesiri ve ahlaki dönüşüme katkısıdır. Zira sahabe tanımlarında görmenin öne çıkarılması, aşka düşmenin ve sûfi hayata yönelimin bir nazarla başladığı örnekler göz önünde bulundurulduğunda nazarın önemi ve ruhların göz maharetiyle tesir-teessürünün imkânı ortaya çıkacaktır. Bu çalışmada genellikle parapsikolojik bir vakıa olarak zarar verici etkisi ile bilinen nazarın manevi terbiye ve irşaddaki olumlu rolü konu edilmiştir. Makale son dönem sûfi şairlerden Osman Hulûsî Efendi'nin *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî* adlı eserindeki ilgili gazeller ve beyitlerle sınırlandırılmıştır. Bir sûfi şairin eserindeki nazarla ilgili beyitlere hususen eğilen bir makale yazılmadığı için bu çalışma öncü bir rol oynamaya aday olmak bakımından önemlidir. Çalışma bilimsel olarak kanıtlanamamış fakat olgusal olarak da reddedilemeyen nazarın özelliklerini ve muhataptaki etkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada mukayeseli metin tahlili ve şiir şerhi yöntemleri uygulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Osman Hulûsî Efendi, Tasavvuf Edebiyatı, Nazar, İrşad.

Abstract

In Sufi tradition, nazar (spiritual gaze) is an essential method of training and guidance, encompassing a profound connection between the Murshid-i Kamil (perfect spiritual guide) and the disciple. This gaze is not limited to a physical act of looking; it is a transformative force that can “see,” “burn,” “destroy,” and “build” the spiritual state of the disciple. These stages symbolize the journey of the soul through purification and reconstruction. “Seeing” refers to recognition and connection; “burning” represents the melting of the ego through love and attraction (jazbah); “destroying” implies eradicating negative traits and attachments; and “building” signifies the formation of moral and spiritual virtues. This study examines the concept of nazar as presented in *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî* by Osman Hulûsî Efendi, a prominent late-period Sufi poet. By focusing on the poetic expressions in the Divân, the transformative stages of nazar are explored, shedding light on its role as a Sufi training method. The analysis highlights how nazar serves not only as a channel for spiritual influence but also as a means for moral and psychological refinement. Using comparative textual analysis and poem commentary, the study aims to interpret the symbolic meanings of nazar—seeing, burning, destroying, and building—within the framework of Sufi thought. It contributes to understanding the dynamic interplay between the Murshid and the disciple and its poetic reflection in Sufi literature.

Keywords: Sufism, Osman Hulusi Efendi, Sufi literature, nazar (spiritual gaze), irshad (spiritual guidance).

Giriş

Sözlükte göz duyusu olarak tanımlanan¹ nazar literatürde parapsikolojik bir vakıa olarak bakışın bilimsel yöntemlerle kanıtlanamayan fakat olgusal olarak da reddedilemeyen² tesiridir. Âyetlerde³ ve hadislerde⁴ genellikle olumsuz etkilerinin konu edilmesi, halk kültüründe de nazarın zarar verici doğası ile bilinmesine sebep olmuştur. İslâm âlimlerinin konuya dair görüşlerine bakıldığında kötü sonuçları öne çıkmakla birlikte⁵ genel anlamda ruhların göz vesilesi ile tesir ve teessürünün⁶ kabul edildiği görülmektedir.⁷ Tasavvuf tarihine bakıldığında nazarın müspet tesirine dair sözlerin ilk yüzyıllara dayandığı görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) “Bir müminin bir mümine bakması kalbin cilasıdır, ancak bir adamın bidat ehline bakması körlüğe neden olur.”⁸ sözüyle nazarın bakan yönü kadar bakılan yönüne de dikkat çekmiştir.

Bu makalede nazar; bilimsel yanı⁹ ve olumsuz yönü ile değil bilakis bir terbiye metodu olarak mütalaa edilecektir. Zira “Halk kültüründe nazarın negatif yönü yaygınlık kazansa da tasavvuf düşüncesinde nazarın

1 Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), “Nazar”, 5/215.

2 Nazar, hâlâ açıklanmaya ve üzerinde çalışılmaya ihtiyaç duyulan bir konudur. Konu hakkında mütalaalar için bk. Hatice Acar Çınar, *Kur'an Bağlamında Kıskançlık* (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 30-32; “Nazarı inkâr edenler, ancak şekil ve suret olarak inkâr ederler. Yoksa meydana gelmiş olmasını inkâr edemezler.” Detaylı mütalaalar için bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikin* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 60-62.

3 Hz. Yakub'un oğullarına aynı kapıdan girmemelerini emretmesi, bir güzellik görüldüğünde maşâallah denmesini salık veren ayet, müşriklerin Hz. Peygamber'e kem nazarla bakmaları ve hasetçinin şerri, nazar bağlamında değerlendirilen ayetlerdir. İlgili ayetler için bk. Yûsuf 12/67-68; el-Kehf 18/32-44; el-Kalem 68/51-52; el-Felak 113/5.

4 Nazarın gerçek oluşu, olumsuz etkisi ve nazardan korunma yollarını anlatan hadisler için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühbeyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Tıp”, 35-36; Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musâ b. Dahnâk et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Tıp”, 15-19.

5 Örneğin Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde nazarın kötü yanlarıyla konu edildiği, sadece bir yerde iyi tesiri olabileceğinden söz edildiği görülmektedir. İlyas Çelebi, “Nazar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 04 Kasım 2024).

6 Elmalılı Hamdi Yazır, detaylı açıklamalara girmeksizin nazarın olumlu etkisine değinmektedir. Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn, 1992), 8/293.

7 Muharrem Kuzey, *Kur'an ve Sünnet'te Nazar* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 10-12.

8 Ebû Nuaym İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ* (Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974), 8/103.

9 Konu ile ilgili mütalaalar ve müstakil bir çalışma için bk. Celal Kırca, “Din ve Bilim Açısından Nazar”, *Diyanet Dergisi* 12/1 (1986).

pozitif etki gücü ön plana çıkmaktadır.¹⁰ Bunun bir tezahürü olarak tasavvuf istilâhında nazara uğramak, erenlerin teveccühüne mazhar olmak; nazardan düşmekse mürşid-i kâmilin teveccühünden mahrum kalmak anlamında kullanılır.¹¹ Özetle “hasetçi kem nazarıyla her şeyi imha ettiği gibi salih kişiler iyi ve güzel nazarlarıyla her şeyi ihya ederler.”¹²

Nazar, aslında her bir insan için tarif edilemez duygular doğursa da konunun mürşid ve mürid arasındaki irşad ilişkisi ekseninde, sūfî şairleri merkeze alan daha dar bir çerçevede incelenmesi gereklidir. Zira seyr u sülûk neticesinde ruhani letafet kazanan, kalbini tasfiye ve nefsini tezikiye etmiş kâmil insanların nazarları, psikolojik problemlerin çözümü ve irşad için müspet bir tesire sahiptir. Nazarın tesiri göze isnad edilse de menfi etkinin kaynağı nefis;¹³ müspet etkinin kaynağı ise ruhtur veya gönüldür.¹⁴ Dolayısıyla her gözün bakışı zahiren aynı ise de muhteva, öz ve tesir itibarıyla farklıdır.¹⁵ Osman Hulûsî Efendi bu farklılığı ve temiz bir nazara bağlanmak gerektiğini şu beyitlerde ifade etmektedir:

*Her göz nazarı ayn-ı nazardır
Ammâ güheri başka güherdir
Bir pâk-nazara bağla gönül pâyına hâk ol
Her mes'elenin müşkilinin halli bu büşkinden içindir¹⁶*

Sahâbe tanımlarında Hazreti Peygamber’i (s.a.v) iman edip görmenin¹⁷ öne çıkarılması,¹⁸ kanaatimizce gözün önemini gösteren bir kari-

10 Hatice Çubukçu, *İnsan Gözdür Tasavvuf Kültüründe Nazara, Bakmaya, Görmeye Dair* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 5.

11 Abdülbaki Gölpinarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 254.

12 Muzaffer Ozak, *Envârü'l-Kulûb* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1977), 2/407.

13 el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, 61.

14 Celâleddin-i Rûmî Mevlânâ, *Dîvân-ı Kebîr*, çev. Abdülbâki Gölpinarlı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 2/429.

15 Çubukçu, *İnsan Gözdür*, 17.

16 Nakledilen beyitler için sırasıyla bk. Osman Hulûsî Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, haz. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016), 336, 65.

17 “Sahâbî, sahâbe ve aşhâp kelimeleri İslâmiyet’le birlikte, Resûl-i Ekrem’i görüp ona inanan kimseler için kullanılmaya başlanmıştır.” Mehmet Efendioğlu, “Sahâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Temmuz 2024).

18 Belki de iman kaydıyla beraber Rasûlullah tarafından görülmenin öne çıkarılması gerekir. Zira “Abdullah b. Ümmü Mektûm gibi âmâ bir sahâbenin varlığından hareketle de şu sonuca varmak imkânı doğmaktadır: Kıymetli olan iman ehli olup Hz. Peygamber’in bakışına muhatap olmak, onun nazârına şahit olup gamze oklarına hedef olmaktır. Bütün İslâm toplumu içerisinde iman

nedir. Ayrıca aşka düşmenin ve sûfî hayata yönelimin bir nazarla başladığı örnekler, gözün önemini gösteren olgusal delillerdir. Bu meyandan olmak üzere son yüzyılda bir bakışla tasavvufî hayata yönelen ve yaşam biçimi tamamıyla değişen iki bilinen örnek, Necip Fazıl Kısakürek¹⁹ ve Amerikalı Robert Frager'dir.²⁰

Osman Hulûsî Efendi'nin de şeyhi ile çocuk yaşta ilk karşılaşması benzer bir tecrübe örneğidir. Nakledildiğine göre Hulûsî Efendi, çocuk yaşta iken Darende'ye gelen şeyhi İhramcızâde İsmail Hakkı Efendi'ye bir adresi tarif etmek üzere rehberlik etmiştir. Bu hizmete mukabil kendisine para verilmek istenince "Himmat isterim efendim." demiştir.²¹ Kendisine manevî dünyada mürşitlik yapacak olan şeyhine zâhiren rehberlik yapması ve aralarındaki münasebetin böyle başlaması kaderin ilginç tezahürlerinden ve cilve-i Rabbânî türünden bir hadisedir. Meselenin konuya taalluk eden tarafı ise şeyhi ile ilk karşılaşmasında yaşadığı cezbeyi bilahare manzum bir şekilde kaleme alan Hulûsî Efendi'nin, şeyhinin nazarını gazelinin redifi haline getirmesidir.²² Bu nazar Hulûsî Efendi adından hem tasavvuf hem de edebiyat meydanında bahsedilmesinin ilk muharrik

---

eden birisini yekdiğerinden ayıran şey Hz. Peygamber'in bakışıdır." bk. Alper Ay, "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar", *İSTEM* 42 (2023), 181.

19 Kısakürek, şeyhi Abdulkâim Arvâsî ile ilk karşılaşmasında mazhar olduğu bakışı şöyle anlatır: *Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız / Ruhuma büyük temel çivisini çaktınız*. Necip Fazıl Kısakürek, *Çile* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 82.

20 Frager, Muzaffer Ozak'la karşılaşmasındaki nazarın tesirini şöyle anlatır: "Muzaffer Efendimle Nisan 1980'de tanıştım. Kurduğum Ben Ötesi Psikoloji Enstitüsü, kendisini ve dervişlerini Kuzey Kaliforniya'dayken misafirimiz olmaları için davet etmişti. Bütün organizasyonu fakülteden iki kişi gerçekleştirmiş, o yüzden dervişlerden hiçbiriyle katile gelene kadar bir irtibatım olmamıştı. Tam odamda, telefonda konuşuyorken iri-yarı ve heybetli bir adam geçti kapının önünden. Adımlarını hiç yavaşlatmadan bana kapı aralığından bir nazar ederek yoluna devam etti. Onun nazarı bana değdiği anda zaman sanki durmuştu. Hakkımdaki her şeyi biliyormuş gibi geldi bana; sanki hayatımın bütün detayları ve bana ait bütün bilgiler sonsuz bir bilgisayar tarafından birkaç salise içinde okunmuş ve analiz edilmişti. İçime, beni odaya getiren ve telefon ettiren sebepleri ve her şeyin nasıl gelişeceğini bildiğine dair bir his gelmişti. İçimden bir ses şöyle dedi: 'Umarım şeyh budur, çünkü bu sadece dervişlerinden biriye kendisiyle karşılaşmaya takat getiremem!'" Robert Frager, *Aşkır Asıl Şarap*, çev. Ömer Çolakoğlu (İstanbul: Sufi Kitap, 2022), 15.

21 İsmail Palakoğlu, *Gönüller Sultanı Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi* (Malatya: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004), 100; İsmail Hakkı Altuntaş, *Gavsülazam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak* (İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2009), 34.

22 *Cân alıcı gözlerinin aldı beni bir nazarı / Onmayıcı derd ü gama saldı beni bir nazarı; Gamze-i gaddâr okuna şive-i refâtâr okuna / Hoş leb-i güftâr okuna çaldı beni bir nazarı; Dâğladî dâğlandı gönül zülfüne bağlandı gönül / Ansızın avlandı gönül buldu beni bir nazarı; Zülfünü boynuma takıp cânımı derdine yakıp / Kirpiğini süzdü bakıp deldi beni bir nazarı; Kâkül ü ebrûsu ile dîde-i*

kuvvelerindedir. Bunun dışında nazarı konu edinen müstakil bir başka gazel; feyz-i nazar, nüfûz-i nazar, kimyâ-yı nazar, pâk nazar, nazar saydı, hayret-nazar, ayn-ı nazar, nazar-ı ân, nazar-ı çeşm gibi terkipler ve nazarı konu edinen onlarca beyit *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*'de yer almaktadır.

1914-1990 yılları arasında Malatya'nın Darende ilçesinde yaşayan Nakşibendiyye meşâyihından sûfî-şair Osman Hulûsî Efendi, İhramcızâde İsmail Hakkı Toprak'ın halifesidir. *Hutbeler* ve *Mektûbât*'ının yanında şiirlerini topladığı *Dîvân*'ı vardır. Alan araştırmacılarına göre Osman Hulûsî Efendi; Türk İslam Edebiyatı geleneğinin muasır bir temsilcisi, özgün beyitler inşad eden bir şair, şiir dünyasını klasik edebiyatın kavram ve mazmunları ile kuran, İslâm kültürü ve tasavvuf mesleğine vâkıf, sanat kaygısından uzak ve hayat tarzını şiirlerine yansıtan, 20. asrın kendi türündeki dikkat çekici metinlerinden birinin sahibi olması²³ hasebiyle bu çalışmanın hareket noktası olarak seçilmiştir.

Nazar konusunda tasavvuf alanında kaleme alınmış doktora ve yüksek lisans tezi yoktur. Bununla birlikte Hatice Çubukçu tarafından Mevlânâ'nın "İnsan gözden ibarettir."²⁴ sözünden esinlenerek yazılan *İnsan Gözdür Tasavvuf Kültüründe Nazara, Bakmaya, Görmeye Dair* adlı kitap, İslam ilim ve kültür mirasında nazarla ilgili kayda geçen verileri toplaması, tasnif ve tahlili ile kıymetli bir çalışmadır. Türk İslam Edebiyatı alanında ise Alper Ay'ın "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar" ile Özlem Şahin'in "Bâkî Dîvanı'nda Gamze" adlı makaleleri²⁵ literatürdeki çalışmalardır. Kanaatimizce her bir sûfî şairin şiirlerindeki nazar konulu beyitlerin müstakil bir çalışmaya konu edilmesi alana katkı

âhûsu ile / Gamze-i câdûsu ile deldi beni bir nazarı; Gönümü meftûn-sifât dîdemi Ceyhûn-sifât / Hulûsî Mecnûn-sifât kıldı beni bir nazarı. Ateş, Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî, 311.

23 Mustafa İsmet Uzun, "Hulûsî Efendi Divanı'na Edebi Bir Bakış", *Somuncu Baba ve Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Sempozyum Tebliğleri* (Ankara: Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yayınları, 1997), 152; Cihan Okuyucu, "Hulûsî Efendi Dîvânı'nın İlham Kaynakları", *Uluslararası Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Nasihat Yayınları, 2013), 402, 414, 416; Nihat Öztoprak, "Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *20. Yüzyıl Mutasavvıf Dîvân Şâiri Seyyid Osman Hulûsî Efendi Dîvânı (İnceleme-Metin-Nesre Çeviri)* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2020), 1/36, 62, 66, 88-89; Hakan Yekbaş, "Osman Hulûsî Efendi'nin 'Olmuşam' Redifli Gazeline Şerh", *10. Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara: Nasihat Yayınları, 2012), 120.

24 Celâleddîn-i Rûmî Mevlânâ, *Mesnevî-i Şerîf*, çev. Süleyman Nahîfî (İstanbul: Timaş, 2014), 82.

25 Ay, "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar"; Özlem Şahin, "Bâkî Dîvanı'nda Gamze", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]* 6/1 (Mart 2023), 170-205.

sunacaktır. Zira şair olmak için âşık olmak,²⁶ âşık olmak için bir güzelin nazarına muhatap olmak gereklidir.²⁷ Örneğin tasavvufî aşk edebiyatının önde gelen isimlerinden Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, şair olmasını âşık olmakla âşık olmayı da bakışla şöyle ilişkilendirir: “Büyücü gözlerinin yüzünden ancak senin şairin olduk. Bir başka güzel yüzlüye âşık olamıyoruz, mazeretimiz pek büyük.”²⁸

İlahi tecellinin kendini tekrarlamaması ve sûfî tecrübenin şahsa özgü oluşundan dolayı her bir sûfî şairin tecrübelerini ve tasavvuf geleneğinde nazara dair söylenmiş şiirleri araştırma konusu yapmak, en azından bir irşad metodu olarak nazarın vuzuha kavuşmasına katkı sunacaktır.

1. Sahibine Göre Nazar Çeşitleri

Genelde sûfîlerin özelde Osman Hulûsî Efendi'nin eserlerinde Cenâb-ı Hakk'ın kuluna, Hz. Peygamber'in (s.a.v) ashâbına ve mürid-i kâmilin müridine nazarı söz konusudur. Sûfîler tarafından kabul edilen *kalp*, *Allah'ın nazargâhıdır* düşüncesi²⁹ şöyle ifade edilmektedir: “Hele bi'l-hassa nazargâh-i ilâhî olan kalbin her emrâz-ı bâtınıyyeden sâlim vâdî-i eyem olmalıdır ki, o nazarın kemâlâtına mazhariyyetle Tûr-ı Sinâ-i vücûdun pârelenüp asâr-ı tecellî zuhûra gele.”³⁰ İlâhî nazar, bâtınî hastalıklardan sâlim olan kalplere tesadüf etmekte ve varlık dağını yıkmaktadır.³¹ Sâlikin

26 Hüseyin Vassâf, *Tasavvufî Şiir Şerhleri: Feyzü'l-Kemâl ve Mir'âtü'l-Kemâl*, çev. Muammer Cengiz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 23.

27 Sûfî aşk şairleri ve şiir felsefesi alanında çalışmaları bulunan Nasrullah Pürcevdî'ye göre sevgilinin bir nazarı, âşıkta değişime, içsel ve dışsal yaşantısında yeni bir aşamaya vesile olur. Konu ile ilgili örnekler ve mütalaalar için bk. Nasrullah Pürcevdî, *Can Esintisi*, çev. Hicabi Kurlangıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2020), 171-175.

28 Mevlânâ, *Divân*, 1/408.

29 Bu fikrin tasavvuf klasiklerine yansımalarından birisi şöyledir: “Allah, müminlerin kalplerini nazarının mahalli kılmasıdır.” bk. Ebu Abdurrahman Sülemî, *Tabakâtü's-Sufiyye*, thk. Ahmed Şarbâsî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998).

30 Osman Hulûsî Ateş, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016); Ayrıca konu ile ilgili beyitler de söz konusudur: *Demişlerdir gönüldür Ka'betu'llâh / Nazargâh-ı Hudâ şâzı gönüldür; Nazargâh-ı Hudâ dil hânesidir / O küntü kenz-i Hak vîrânesidir*. Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 66, 340.

31 Söz konusu yaklaşım, Ekberî geleneğin temsilcilerinden Kâşânî tarafından da dillendirilmiştir. Ona göre Allah, Hz. Musa'nın varlık dağına tecelli etmiş ve onun manevî müşâhedeye engel olan izâfî varlık dağı paramparça olmuştur. bk. Kemâlüddîn Abdürrezzâk Kâşânî, *Te'vilât-ı Kâşânîyye*, çev. Ali Rıza Doksanyedi (Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987), 2/49; Bir sohbetinde kendisine yöneltilen “Allah, Hz. Musa'ya mı dağa mı tecelli etti?” sorusuna Hulûsî Efendi'nin

âlem-i şehâdette Hakk'ın nazarıyla yıkılan bu fânî varlığı başka bir âlemde Hakk'ın varlığı ile yapılmakta ve bekâ bulmaktadır. Bir başka deyişle nazar, sâlikin yaşadığı mahv ve isbât gibi tecrübelerin vesilesidir. Sûfî düşüncenin temelini teşkil eden kurb-i nevâfil hadisindeki “Bakan gözü olurum” ifadesinden³² hareketle sûfîlerin bazısına göre insân-ı kâmilin bakışı, Hakk'ın insân-ı kâmile³³ nazarından³⁴ ibarettir.³⁵ Buna uygun olarak nazar, Hakk'ın nazarının insani bakış yerine geçmesi şeklinde tanımlanmıştır.³⁶ Dolayısıyla Cenâb-ı Hakk'ın nazarı ayrı bir başlıkta incelenmeyecek, Hz. Peygamber'in ve mürşid-i kâmilin nazarına odaklanılacaktır.

1.1. Hz. Peygamber'in (s.a.v) Nazarı

Tasavvuf erbabının ittifakla belirttiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v), mürşid-i kâmil-i mükemmil ve tarikat silsilelerinin ilk halkasıdır. Dolayısıyla onun ashâbına nazarı, konumuzun ilk bölümünü teşkil etmektedir. Osman Hulûsî Efendi'ye göre Hz. Peygamber'in bakışı, ölü kalpleri diriltecek derecede etkilidir:

*Nazar kıldıkça cânlar bahşeder çeşmin Mesîhâ³⁷ tek
Ne bînâdır ki mâ-zâğâ'l-basar şânında gûyâdır
Mürdeye cân verici ol nazar-ı çeşmin için
Şân-ı mâzâğâ'l-basar okudu Mevlâ gözüne³⁸*

Miraçta Allah'ın zatına yönelen Hz. Peygamber'in cennet nimetlerine karşı kayıtsızlığını anlatan *Mâ-zâğâ'l-basar* ifadesinden anlaşılacağı üzere

verdiği “Cenab-ı Allah'ın (c.c.) tecelliyatı, dağa değil, Hz. Musa (a.s.)'ya oldu. Hz. Musa (a.s.) dağa nazar edince, dağ paramparça oldu. Bunu gören Hz. Musa (a.s.) dayanamayıp bayıldı.” Palakoğlu, *Gönüller Sultanı*, 154.

32 Buhârî, “Rikak”, 38.

33 Hakk'ın insân-ı kâmilin kalbine nazar etmesiyle ilgili hususlar için bk. Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007), 13/390.

34 Sûfî şairlerin beyitlerinde de sıklıkla ifade edildiği gerçek sevgilinin ve mutlak güzellik sahibinin Cenâb-ı Hakk olması bu bağlamda zikredilmelidir. Benzer mütalaalar için bk. Ay, “Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar”, 172.

35 Çubukçu, *İnsan Gözdür*, 62.

36 Selami Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), “Nazar”, 261-262.

37 Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240) Hz. İsa'yı nur ve nazarla ilişkilendirmiştir. Konu ile ilgili bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 1/450.

38 Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 56, 282.

beyitlerin öznesi Hz. Peygamber'dir. Peygamber nazarının tesirini ifade eden bu beyitler, Hüdhüd'ün gözlerinin keskinliği ve bakışının derinliğini, Hz. Süleyman'ın nazarına bağlamasını³⁹ hatırlatmaktadır. Attâr'a göre de peygamber nazarı, muhatbına fevkalade özellikler kazandırmaktadır. Aslında Hz. Peygamber'le cihat etmek, onunla konuşmuş olmak, namaz kılmak, yolculuğa çıkmak, uzun süre beraber olmak ve ondan hadis nakletmek gibi işler sahabe olmanın şartlarından sayılmazken mümin olarak Rasûlullah'ı görmenin öne çıkarılması, göz temasının önemini ortaya koyan hem ilmî hem olgusal bir kanıttır.

Sohbette mekân birlikteliği yapmak, sözün faydasını artırmak için nazarın olumlu tesirini kullanma imkânı sunmaktadır. Bu durumu ifade etmek için "Nazarı sana fayda vermeyenin sözü de fayda vermez." denilmektedir.⁴⁰ Öyle ki ashâbın hepsi aynı yardım çağrısına muhatap olmalarına rağmen Hz. Ömer'in malının yarısını Hz. Ebûbekir'in ise tamamını tasadduk etmesini⁴¹ Sülemî, Hz. Peygamber'in (s.a.v) nazarına muhatap oluş sıklığı ile açıklar. Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v) ashâbın hangisine nazarının ne kadar tesir ettiğini kontrol etmiş ve kendilerine seviyelerine uygun şeyleri emretmiştir.⁴²

Hz. Peygamber'in (s.a.v) nazarını tavsif eden müstakil bir gazelde ise nazarın, manevi terbiyedeki rolüne dair şu ifadelere yer vermektedir:

Ey kible-i ervâh tecellâ nazarındır

Ey dîde-i eşbâh mücellâ nazarındır

Kim koymadı cân râhına maksuduna yetmez

*Sâliklere mi'râc-ı muallâ nazarındır*⁴³

39 Attâr'a göre hüdhüd kuşunun keskin nazarlı oluşu, Hz. Süleyman'ın nazarına muhatap olduğu içindir. Konu ile ilgili bk. Feridüddîn Attar, *Mantık'ı't-Tayr Kuşların İlahisi*, çev. Cemal Aydın (İstanbul: Sufi Kitap, 2020), 151.

40 Çubukçu, *İnsan Gözdür*, 50.

41 İlgili rivayet için bk. Tirmizî, "Menâkıb", 16.

42 Muhammed b. Hüseyin Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 10-11.

43 *Ey kible-i ervâh tecellâ nazarındır / Ey dîde-i eşbâh mücellâ nazarındır; Her demde lebin çeşmesi bin Hzr eder ihyâ / Dilber lebi enfâs-ı Mesihâ nazarındır; Kim dâmenini tutmadı esrârını bilmez / Tâliblerine srr-ı "ev ednâ" nazarındır; Zülfün tutana vashn için habl-ı metîndir / Âşıklarına Sidre vü Tûbâ nazarındır; Ey pîr-i mugân doldu deminden dem-i âlem / Her teşne düle sâki-i sahbâ nazarındır; Kim koymadı cân râhına maksuduna yetmez / Sâliklere mi'râc-ı muallâ nazarındır; Aşk ile enis oldu Hulûsî-i fakirin / Yok matlabı illâ ki temennâ nazarındır.* Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 54.

Gazelde Hz. Peygamber'in miracına dair kelimelerin varlığı ve özellikle *ey dide-i eşbâh / varlıkların göz bebeği* şeklindeki hitap, muhatabın Hz. Peygamber olduğunu gösteren argümanlardır. Zira bu teşbihe ve ilk beyitte geçen *tecellâ* ifadesine uyumlu bir şekilde Osman Hulûsî Efendi, kalbin nurunu Allah'tan mirât-ı Muhammedî vesilesiyle aldığını belirtir: "İşte insanın kalbi de böyledir. O da bizâtihî ziyâdâr değildir. O nûru mir'ât-ı Muhammedî vâsitasıyla Allâh (c.c)'tan alır."⁴⁴ Neticede Hz. Peygamber'in nazarı; manevi diriliş, marifet sırrına eriş ve seyr u sülûkteki yükseliş için kuvvetli bir müessirdir. Muhtemeldir ki Osman Hulûsî Efendi'nin bu dizeleri Hz. Peygamber'le mana aleminde mülaki olduğu bir tecrübenin dışı vurumudur.

Yukarıda nazarda asıl etki kaynağının ruh ve ilahi olduğu açıkça ifade edilmiş olmakla birlikte nazar bahsinin Hz. Peygamber'e (s.a.v) taalluk eden tarafında onun gözünün miraçta cennet nimetlerine ve âfâka uzanmamasının zikredilmesi, kanaatimizce Cenâb-ı Hakk'ı talep etmedeki kemâlini anlatmaktadır. Osman Hulûsî Efendi'nin ima ettiğine göre bu kemâl, beşere uzanan nazarın manevi ihya ediciliğinin sebebidir. Bir başka deyişle Hz. Peygamber, ilahi tecelliyi yansıtan mücellâ bir ayine olarak, insanların gönül dünyalarını aydınlatan ve diriltiren bir etkinin aracıdır. Peygamber nazarının diğer bir örneği ise Allah'ın (cc) dağa tecelli etmesini konu edinen ayete⁴⁵

Konunun nazar edilen tarafında ise *Kim koymadı cân râhına maksuduna yetmez* dizesi, nazara muhatap olan kişinin hazır bulunmuşluğuna işaret etmektedir. Buna göre niyetin tashih edilmediği ve nazar sahibinin talepleri yerine getirilmediği zaman, nazarla arzulan gaye gerçekleşmeyecektir. Bunun en çarpıcı delili, Hz. Peygamber (sav) gibi mürşid-i kâmil-i mükemmil ve mürşidler mürşidinin nazarına muhatap oldukları halde onun davetini duymayan ve yoluna uymayan müşrik ve kafirlerde, nazarın hiç tesir etmemesidir. Buna mukabil Hz. Peygamber'in nazarı bir mümine isabet ettiğinde üzüntüyü sevince çevirmekte, muhatabına ilahi feyizle taltif etmekte ve ruhani bir letafet kazandırmaktadır. Hz. Peygamber'e hitap eden bir mesnevisinde⁴⁶ Hulûsî Efendi bu tesiri şöyle ifade etmektedir:

44 Osman Hulûsî Ateş, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016), 37. 45 el-A'râf 7/143.

46 Mesnevinin girişindeki *Ey ilm-i muhî-i Hakk'a mazhar / Ey hilm-i sûtûde-i Peygamber* beyti, muhatabın kim olduğunu açıkça göstermektedir. İlgili mesnevi için bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i*

*Bezm-i gamı eyleyip müşerref
Feyz-i nazar eyleyip mülattaf*

1.2. Mürşid-i Kâmilin Nazarı

Osman Hulûsî Efendi'ye göre mürşidin nazarı; feyz menbaı, kalp hastalıklarının şifası, Hz. İsa'nın üflediği nefes, muhabbet,⁴⁷ cezbe ve Hakk'a yakınlık vesilesi, ilim ve izzet kaynağı, üst düzey manevî tecrübelerin sebebi⁴⁸ ve aşk çerağını tutuşturan alevdir. Aynı zamanda nazar; gönül uyandıran, zâhiri berbâd eden (yıkan) ve bâtını âbâd eden (yapan) âb-ı hayattır:

*Nazarı mürdelere sundu âb-ı hayât
Lutfu tûtilere verdi kand ü nebât
Nazarında biz de berbâd görünür bâd oluruz⁴⁹*

Benzer şekilde Yûnus Emre'ye göre de gönül aynası, mürşidin nazarı ile işlevsel hale gelmektedir.⁵⁰ Özellikle aşk çerağı, bir anlık bakışla tutuşmaktadır ki klasik Türk edebiyatında da aşklar hep bir anlık nazarla başlamaktadır. Fakat nazarın faydası için sadece muhatap olmak yeterli olmayıp sâlikin hal cihetiyle nazarın tesirinden istifade etmeye hazır olması da gerekir. Mürşid-i kâmilin nazarı ciddi, samimi ve güzel ahlâk sahibi kimselere tesir etmektedir.⁵¹ Hâlid-i Bağdâdî ise nazarın tesiri için şeyhin nazarının tesirine inanmayı şart koşmaktadır: “Mürid bir kimse fâsıkların fâsığı olsa dahi mürşidinin onu Cüneyd-i Bağdâdî ve Beyâzîd-ı Bistâmî makamına ulaştırabilecek bir nazarı olduğuna inanmalıdır.”⁵²

Hulûsî Efendi, şeyhi ile ilk karşılaşmasında gönül dünyasını temizlemiş, maddi karşılık gayesi olmaksızın şeyhine hizmet etmiş ve şeyhinin nazarı ile yol alacağına inanmıştır. Nazarın seyr u sülûk yolundaki bu işlevi

Dârendevî, 322.

47 “Aşğın maşuğa ilk bakışı muhabbet tohumunun ekilmesidir.” Pürcevâdî, *Can Esintisi*, 173.

48 Muhabbet gönle ya gözden ya kulaktan girer. Abdullah Rûmî b. Seyyid Ahmed Eşref b. Seyyid Muhammed Süyûfî Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfus* (İstanbul: Semerkand, 2013), 54.

49 Şeyhzâdeoğlu Yazma Vesikalar Arşivi, “Şiirler”, 288, 731.

50 *Mevlânâ Hüdâvendigâr bize nazar kılal / Onun görklü nazarı gönümüz aynasıdır*. Yunus Emre, *Yunus Emre Divanı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 145.

51 Merve Güleç, “Derde Derman Bakışlar”, *Şebnem Dergisi* 144 (2017).

52 Eb'ül-Behâ Ziyâüddin Hâlid-i Bağdâdî, *Risâle-i Hâlidîyye ve Rabita Risâlesi*, çev. İsmailağa Telif Heyeti (İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2017), 78.

Hulûsî Efendi'yi nazar konusunda şeyhine rica ve Allah'a iltica eden bir yakarışa sevk etmiştir:

*Dûr eyleme bu bendeni feyz-i nazarından
Lutf eyle Hulûsî gibi bî-âra efendim
Alıp himmet bulup feyz-i nazar anın kemâlinden
Anınla eyle [hem] sırr-ı hafîne âşinâ yâ Rab⁵³*

Hulûsî Efendi'nin, göze ve nazara bu kadar fonksiyon yüklemesi, Mevlânâ'nın "İnsan gözden ibarettir."⁵⁴ tespitinin adeta şerhi gibidir. Özellikle bu fonksiyonların, manevî terbiyeye taalluk eden hususlar olması, Osman Hulûsî Efendi'nin hem kendi seyrinde hem de müridlerini yetiştirirken *göz teması*⁵⁵ ve *nazar eğitimi metodunu*⁵⁶ benimsediğini göstermektedir. Ona göre Nakşibendiyye tarikatının temel irşad yöntemi olan sohbet, söz konusu nazara muhatap olabilmek için kurulan meclis birlikteliğidir. Şeyhin nazarının tesadüf etmesi için sohbet, tesir etmesi içinse masivadan arınmış bir müstağni bir gönül şart koşulmaktadır:

*Her varı fedâ eylemede kılmad bâhir
Feyz-i nazarı tâlibin her dem-i sohbet⁵⁷*

Hulûsî Efendi'ye göre nazarın tesirine hazırlanmak için gereken gönül temizliği ancak gözyaşı ile mümkündür. Özellikle gece-gündüz kaydı ile ağlama eyleminin sürekli olması gerektiğine işaret edildiği düşünülmektedir. Zira Hâce Ubeydullah'a göre nazarla elde edilen feyiz ve manevi mertebenin devamlılığı için gayret ve ihtimam gösterilmelidir. Aksi halde nazarın tesiri geçicidir.⁵⁸ Hulûsî Efendi, gönül temizliği yolunda sebat ve gayreti salık veren beytinde şöyle der:

*Ağlayalım gece gündüz akıdıp göz yaşını
Erişe bir nazarı dîde-i giryânımıza*

53 Mezkûr beyitler için sırasıyla bk. Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 195, 19.

54 Mevlânâ, *Mesnevî*, 82.

55 Süleyman Doğan, "Mutasavvıfların Eğitim Metodu", *Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyum Bildirileri* (Ankara: Nasihat Yayınları, 2010), 63.

56 Kadir Özköse, *Gönülden Gönüle Akan Aşk Deryası* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2022), 287.

57 Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 23.

58 Konu ile ilgili mütalaalar için bk. Nâsırüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâşî Ahrâr, *Melfûzât*, çev. Fakirullah Yıldız (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 59.

Beyitteki göz yaşı metaforu, suyun temizleyiciliğine atıftır. Yukarıda bahsi geçen nazara muhatap olan kimsenin hazır bulunuşluluğu meselesi burada gönül dünyasının temizliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira mezkûr beytin geçtiği gazel *Ey gönül gel edelim tevbeler isyânımıza*⁵⁹ dizesi ile başlamaktadır. Yani akıtılan göz yaşı, tevbe ve pişmanlıktan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla göz yaşının temizlediği göz ve nedametini temizlediği gönül nazara muhatap olacaktır.

Beyitte dikkat çekici bir diğer husus ise nazarın doğrudan dîdeye / göze erişmesidir. Zira nazar etkisinin daha güçlü gerçekleşmesi için müridin, mürşidini kendisine nazar ederken görmesi;⁶⁰ yani nazarların tesadüf etmesi gerekir. Neticede mürşid-i kâmilin bakışı, müridini seyr u sülûkun nihai hedefi olan Hakk'a ulaştırır. Mürşidi bulmak için manevi bir bakış ve derin bir görüş sahibi olmak gerektiğidir. Özetle mürşid-i kâmile manevi nazarla, Hakk'a ise mürşidin nazarı ile ulaşılmaktadır:

Nazar-ı im'ân iledir yâra vusûl

*Bir nazar nazar-ı yâr iledir Hakk'a vusûl*⁶¹

2. Özelliklerine Göre Nazar Çeşitleri

Bu bölümde nazarın temel özelliklerine göre bir tasnifi ve tahlili yapılacaktır. Bölümdeki alt başlıklar nazar ve etrafında örgülenen merkez kavram ve terkiplerle şekillendirilmiştir. Nazarın temel özellikleri; göz ucuyla ve ansızın olması, muhatabında değişime vesile olması ve bilgi doğurmasıdır.

2.1. Gamze: Göz Ucuyla Bakış

Yan bakış, göz ucuyla bakış (nim-nigâh), süzgün bakış şeklinde tanımlanan gamze; kaş, göz ve kirpiklerin katıldığı bir eylemdir. Muhatabının yaraladığı için gamze; kesici, delici ve öldürücü aletlere benzetilmiştir.⁶²

59 Bahsi geçen gazel için bk. Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 259.

60 Konuyla ilgili mütalaalar için bk. Ay, "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufî Nazar", 168.

61 Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 411.

62 Kaplan Üstüner, *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz* (Ankara: Akçağ, 2014), 284; Mehtap Erdoğan, *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili* (İstanbul: Kitabevi, 2018), 74.

Hulûsî Efendi hançer-i gamze, gamze tîğî, gamze-i hûn-hâr, gamze oku, gamze-i gaddâr, gamze-i cellâd, gamze-i sehâr ve gamze-i câdû gibi terkipleri eserinde sıklıkla kullanmıştır.

Göz ucuyla bakmak aynı zamanda nazarın zaman ölçüleriyle ifade edilemeyecek kısa bir sürede gerçekleşmesini anlatmaktadır. *Mecnûn'u kılıp bir nazar-ı ân ile Leylâ / Pâ-beste- i sevdâ*⁶³ dizelerinde Hulûsî Efendi nazarın bir zaman birimi uzunluğuna değil *âna* tekabül ettiğini belirtmektedir. Buna uygun olarak “Sevgilinin gamzesi, tasavvuftaki *an* kavramında saklı olan bir zaman diliminde gerçekleşen yan bakıştır.”⁶⁴

Osman Hulûsî Efendi, gamze mazmunun klasik Türk şiirindeki yaygın kullanımı ile muhayyilesinde kaşları, kurulu bir yay; kirpikleri, ok; bakışın sahibini ise bir avcı gibi betimlemiştir. Bir yandan nazarın ansızın gerçekleşmesi öne çıkarılırken diğer yandan böyle bir betimleme, planlı ve kurgulanmış bir nazar fikrini de doğurmaktadır. Zira mürşid-i kâmil veya edebiyattaki ifadesiyle sevgili, belli bir maksada istinaden bakışlarına yön vermekte ve muhatabını seçmektedir:

*Kaşı kara yayı kurup
Kirpi okun durmaz atar
Kasdı nedir cân alıcı
Gamzesinin bir kemi var*⁶⁵

Alper Ay’ın tespitine göre edebiyat tarihimizde sıklıkla kullanılmasına rağmen edebiyat araştırmacılarından yalnızca Ahmet Atilla Şentürk, nazarın ilahi ve mistik yönüne işaret etmiştir.⁶⁶ Şentürk’e göre gamze, ilahî tecellilerin âşık gönlünde oluşturduğu heyecanları temsil etmektedir. Ayrıca devran ve sema ayinlerinde şeyh efendinin ortada durması, müridlerine nazar etme gayesine matuf olup gamze mazmunun tasavvufi tarafına işaret etmektedir.⁶⁷ Benzer şekilde müridlerin şeyhlerinin önünden geçerek yaptıkları selamlamalar ve şeyhin yürüyeceği yolun iki yanına dizilerek beklemeleri de nazar etme/nazara muhatap olma gayesine mebnidir.

63 Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 9.

64 Şahin, “Bâkî Dîvanı’nda Gamze”, 196.

65 Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 42.

66 Ay, “Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar”, 170-171.

67 Ahmet Atilla Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* (İstanbul: OSEDAM, 2021), 5/54.

2.2. Nâgâh: Nazarın Ansızın Olması

Klasik şiirimizde aşka düşüren ve söz söyleten nazarın en bilinen özelliklerinden bir tanesi, beklenmedik anda gerçekleşmesidir. Çünkü şair olmak için âşık olmak, âşık olmak için ise ansızın bir nazara uğramak gerekmektedir.⁶⁸ Hulûsî Efendi, şeyhinin nazarını anlattığı *Ansızın avlandı gönül buldu beni bir nazarı* dizelerinde nazarın beklenmedik anda gerçekleşmesini ifade etmektedir. Ayrıca *Osmân'ın gönlünü etdi âgâh / Nâgehân bir nazar-ı ehlu'llâh* beyti⁶⁹ de bu meyanda zikredilmelidir. Hulûsî Efendi'nin konu ile ilgili beyitleri nakledilenlerle sınırlı değildir. Nazarın beklenmedik anda gerçekleşmesini ifade eden nâgâh kelimesinin yer aldığı iki beyit, burada konu edilecektir. Söz konusu beyitlerin ortak özelliği av ve avcı metaforu ile örgülenmesidir. Hem bu metaforlar hem de nazarın ansızın gerçekleşmesi, müridin mürşidin nazarından kaçamayacağı imgelemektedir. Zira bir avcı, avını en beklenmedik ve savunmasız olduğu anda avlar. Mürşid-i kâmilin nazarı da hedefini şaşmaz. Özellikle *Bir gün atar da tîr-i müjgânı kasd-ı câna / Nâgâh Hulûsî cânın kurbân olur olur yâ* beytinde geçen tîr kelimesi, klasik şiirimizde kazâ kelimesi ile terkip edilmekte; tîr-i kazâ şeklinde sıklıkla kullanılmaktadır. İlgili terkinin konuya taalluk eden tarafı kulun kaderinden kaçamamasıdır. Bu imgenin anlattığı bir diğer husus ise nazar sahibi bir mürşid-i kâmile karşılaşmanın, ilahi bir takdir ve lütuf olmasıdır. Bir diğer beyitse yine av-avcı metaforları içermekle birlikte konunun soyut tarafında nazarın, muhatabına tesir etme sebebini da açıklamaktadır. Buna göre müridin aklını başından alan şey, mürşidin bakışlarındaki *efsûndur*:

Nokta-i hedefe nâgâh gamzen oku dokundu

*Cân u dilin şikârı efsûnun oldu dilber*⁷⁰

68 Pürcevâdî, *Can Esintisi*, 171-175.

69 Nakledilen dize ve beyit için bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 311; Osman Hulûsî Ateş, *Mektûbât-ı Hulûsî-i Dârendevî* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2016), 227.

70 Mezkûr beyitler için bk. Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 5, 46.

2.3. Kimyâ-yı Nazar: Muhatabında Dönüşüme Sebep Olması

Osman Hulûsî Efendi'nin dizelerinde nazarın muhatabında vesile olacağı olumlu değişimi ifade etmek için kimyâ-ı nazar terkinin kullanılması dikkat çekicidir. Mensubu olduğu Nakşî geleneğin öncülerinden müteşerrifliği ile bilinen Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin de bir beytinde şeyhinin gözünü bir kimyagere benzetmesi burada zikredilmelidir:⁷¹ دیده او است کیمیاگر است. Bu arada kimyâ kavramı ile insanları kemâle sevk eden insân-ı kâmilin kastedildiği⁷² vurgulanmalıdır.

Osman Hulûsî Efendi'ye göre gözdeki bu kimyâ maharetinin sebebi Cenâb-ı Hakk'tan başkasına nazar etmemesinden kaynaklanmaktadır. O bu durumu Hz. Peygamber'in (s.a.v) miraçtaki tecrübesinden hareketle ifade etmektedir. Buna göre masivâ kabilinden herhangi bir şeye bir defa bile nazar etmeyen göz, aşığına bir defa nazar ettiğinde onun süflü varlığını yerle bir etmektedir. Başlıkta zikredilen yıkmak ve yapmak ifadeleri tam da bu ve benzeri beyitlerde açığa çıkmaktadır. Bir başka deyişle mürşid-i kâmilin nazarı gerek tahallukî gerek tahakkukî konularda mahv ve isbat fiillerinin aracı konumundadır. Bütün bu mütalaalar şu şekilde ifadesini bulmaktadır:

*Ol cân alıcı gözleri mâ-zâğa 'l-basardır
Kimyâ-yı nazardır
Tek cân ala bir kez bakada âşıkâ tenhâ
Varın ede yağmâ⁷³*

Söz konusu kimyâ sadece süflü varlığın yıkılıp yerine ulvî bir varlık inşa edilmesi şeklinde gerçekleşmemektedir. Bununla birlikte mürşid-i kâmilin nazarı derdi devaya,⁷⁴ zilleti izzete, harabeyi mamureye, dikenliği gül bahçesine döndürmektedir:

71 Ebü'l-Behâ Ziyâüddin Hâlid-i Bağdâdî, *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*, çev. Abdulcebar Kavak (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013), 174-175.

72 Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, "Kimyâ", 199.

73 Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 11.

74 Mürşid-i kâmilin nazarı manevi ve psikolojik rahatsızlıkların tedavi vesilesidir: "Tabîb-i hâzık-ı ilâhî ve yed-i sahîh bir ârif-i Rabbânî mürşid-i kâmilin nazar-ı inâyetleri ve tedbîr-i müdâvâ-larıyla huzûr-pezîr olacağı muhakkaktır." Ateş, *Mektûbât*, 45; "(Ârif) Bakış ve nazar sahibidir. Bir bakışa dile gelmeyecek sırları sığdırır." İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 8/155.

*Dil-i pür-zârıma bir özge safâdır nazarın
 Cism-i bîmârıma özge devâdır nazarın
 Sizi izzetde kılıp yâr-ı azîzin nazarı
 Nazarı izzetini bil ki ne izzet nazarı
 Et mürüvvet bir nazar kıl kalbimin vîrânına
 Çünkü muhtâcdır senin gibi şehin ihsânına
 Bir nazar kılsa Hulûsî şâh efendin kim sana
 Nîm-nigâhıyla gülistana döner hep hârlık⁷⁵*

Hulûsî Efendi'ye göre manevî sarhoşluğa en fazla vesile olan unsur, göz ve bakıştır. Özetle ifade edilmelidir ki şuttâr tariki olarak aşk ve teveccühü esas alan⁷⁶ Nakşibendiyye tarikatının bir mensubu olarak Osman Hulûsî Efendi, nazarın dönüştürücü ve erdirici⁷⁷ etkisini önemsemekte ve bunu bir irşad yöntemi olarak benimsemektedir. Hulûsî Efendi'ye göre sevgilinin bakışı bir yandan seveni çaresiz bir derde düşürürken öte yandan diğer dertlerine derman olur. Daha açık ifadeyle diğer dertlerini unutturacak yücelikte ve etkide bir dert söz konusudur artık. Sevgilinin bakışı bir yandan gönül evindeki putları yıkarken,⁷⁸ aynı gönülde tevhid binasını yapmaktadır.

Hulûsî Efendi de muhtelif beyitlerinde gamzenin kan dökene⁷⁹ ve can alan özelliklerine işaret etmektedir. Buna mukabil dikkat çekici bir beyitte gamzenin can alırken can verdiğinden söz edilmektedir: *Cân alıpdır*

⁷⁵ Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 408, 429, 252, 130.

⁷⁶ Teveccüh, Nakşibendiyye tarikatında önemli bir kavramdır. Şeyhin müridine teveccühü bunların çeşitlerinden bir tanesidir. bk. Ebü'l-Cennâb Necmeddin-i Kübra, *Tasavvufta On Esas Usûlü'l-Aşere Şerhleri*, haz. Süleyman Gökbulut (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 22, 28.

⁷⁷ Nakşibendiyye tarikatının önemli isimlerinden Yaküb-i Çerhî somut bir gayrete hacet bırakmayan nazarın erdirici tesirini şu dizelerde ifade etmektedir: *Salih kimseler himmet ve nazarla ilerledirler / Geçtikleri aşk yolunda hiç iz bırakmadılar*. Ya'küb b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî Çerhî, *Risâle-i Ünsiyye*, çev. Mehmet Ali Özkan (İstanbul: Semerkand, 2015), 66.

⁷⁸ Hz. Peygamber'den önce putlarla doldurulan Kâbe, insan gönlüne benzetilmektedir. Bu benzetmeye imkân tanıyan husus her ikisinin de ilahi nazara uğramasıdır. Nazargâh-ı ilâhî olan kalbin put mahalline gelmesi klasiklerimizde de konu edilmektedir. Konuyla ilgili mütalaalar için bk. Necmeddin-i Kübra, *Usûlü'l-Aşere Şerhleri*, 67.

⁷⁹ Âşığın gönlünü ok, hançer, kılıç gibi öldürücü silahlarla yaralarcasına parçalayıp acı veren gamze aynı zamanda dünyaya bağlılık ve varlığı temsil eden kanı akıtarak âşığın varlık âleminde sıyrılıp soyutlanmasına ve yokluk âlemine yakınlaşmasına vesile olacağından bu hâl âşiklara vahdet yolculuğunda büyük bir zevk verir. Allah'ın yeryüzündeki vekilleri olarak kabul edilen peygamber ve mürid-i kâmillerin bakışları da aynı şekilde değerlendirilir. Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, 5/54.

*gamzesi cân bahşedipdir.*⁸⁰ Kanaatimizce tasavvufî ifadeyle bu beyit, kendi maddi varlığından kurtulan kimsenin manevi bir hayata kavuşacağını ifade etmektedir. Zira “Tasavvuf Hakk’ın seni sende öldürüp Kendi’nde diriltmesidir.”⁸¹ şeklindeki tasavvuf tanımı nazarla elde edilecek dönüşümün son kertesine işaret etmektedir.

Hulûsî Efendi’nin tasavvuf düşüncesinin merkezinde yer alan tevhid; ahlâk ve metafizik arasında biteviye sürüp giden karşılıklı sebep-sonuç ilişkisine dayanmaktadır. Yani güzel ahlâk, manevî tecrübeyi; manevî tecrübe güzel ahlâkı doğurmaktadır. Söz gelimi Hâlid-i Bağdâdî’nin bildirdiğine göre edep, Zât’a yakınlık ve velâyetin anahtarı, nazar ve inâyet ehlerinden feyz almanın sebebidir.⁸² Bir başka deyişle sâlikin Hak’la olan münasebeti halka olan münasebetini halkla olan münasebeti Hak’la olan münasebetini şekillendirmektedir. Nazarın dönüştürücü etkisini konu edinen beyitlerde de hem fizik hem metafizik aleme dair dönüşümlerin söz konusu edilmesi bu bağlamda değerlendirilmelidir.

2.4. İlm-i Ledün Vesilesi: Bilgi Kaynağı Olarak Nazar

Nazar konusunda Osman Hulûsî Efendi’nin beyitlerindeki en özgün yaklaşım, bakışın bilgi vesilesi olmasıdır. Dolayısıyla bu beyitlerde nazardan söz edilen öznenin doğru tespit edilmesi, konunun anlaşılması için önem arz etmektedir. Fakat söz konusu beyitlerde muhatabın kim olduğunu ifade eden açık bir karine bulunmamaktadır. Hal böyle olunca beyitlerin geçtiği gazellerin bütünlüğüne müracaat edilerek bir tahminde bulunulmuştur. Kanaatimizce bunların üç tanesi mürşid-i kâmilî merkeze almaktadır:

*Gamze-i gaddâr ile dün
Vurdu dile ilm-i ledün
Hiç okumadan sarf u nahv ilmini ol cân
Bir hod nazarı ân
Hulûsî’ye bir nazarın verdi hakikat haberin*

80 Ateş, *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 199.

81 Abdülkerîm b. Hevâzin Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye* (Beirut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2001), 312.

82 Hâlid-i Bağdâdî, *Risâle-i Hâlidîyye ve Rabta Risâlesi*, 24-25.

*Sundu inâyet güherin gönlümüze gönlümüze*⁸³

Beyitlerden anlaşıldığına göre mürşid-i kâmilin nazarı, formel eğitim yollarına tabi olmasa da müridin şeyhinin bir anlık nazarı ile hakikat ve ledün bilgisine erişebileceğinden söz edilmektedir. Özellikle ledün söz konusu olduğunda bu bilginin kesbî değil vehbî olmasına dikkat çekilmelidir. Zira Hulûsî Efendi, kesbî olan okuma biçimlerinin ilk adımları olan sarf ve nahv ilimlerini okumaksızın bir bilgiye erişilebileceğinden söz etmektedir. Neticede vehbî olan ledün bilgisinin beşer planındaki araçlarından birisi şeyhin nazarıdır. Zira Osman Hulûsî Efendi, ilahi bir saikle şiir yazabilmesinin, şeyhinin nazarının tesiri olduğunu ve hatta bu sözlerin şeyhinden olduğunu şöyle ifade etmektedir:

*Bu sözler yahşi himmet sâhib-i âli-nazardandır*⁸⁴

Osman Hulûsî Efendi, genellikle şiir yazma konusundaki başarısını ilahî saike bağlarken burada, şeyhi İsmail Hakkı Efendi'nin nazarını öne çıkarmaktadır. Beyitte geçen *sâhib-i âli nazar* terkibi tasavvuf ıstılahında yer alan⁸⁵ *sâhib-nazar* kavramının daha genişletilmiş ve yücelikle tavsif edilmiş halidir. Bu kavram bakışı ile insanı olgunluğa erdirmeye gücü olan kimseleri tanımlamaktadır.

Bir beyitte ise gazelin girişinde yer alan *Âyîne-i ruhundan âlem münevver oldu* ifadesinin delaletiyle Hz. Peygamber'in (s.a.v) nazarının muhataplarını cehalete karşı galip ettiğini ifade etmektedir. Burada özellikle cehalet kavramının zıddının irfan olduğuna vurgu yapılmalı ve Hz. Peygamber'in nazarının vesile olduğu bilginin; Allah'a, âleme, insana ve bunlar arasındaki ilişkiye dair bir bilgi doğurduğu ifade edilmelidir:

*Lutf ile bir nigâhın tenlere verdi cânı
Cânlar o bir nazarla cehle muzaffer oldu*⁸⁶

83 Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*, 72, 228, 274.

84 Ateş, *Mektûbât*, 56.

85 İbn Arabî bu terkibi Şeyh Ebû Medyen (ö. 594/1198) için kullanmıştır. bk. İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, 2/182.

86 Ateş, *Divân-ı Hulûsî-i Dârendevî*. 298.

Sonuç

Çalışmanın neticesi kabilinden hususlar maddeler halinde değerlendirilecek olursa:

1. Ayet ve hadislerde olumsuz etkisi ile öne çıkan nazar, aynı zamanda nazar edenin manevi kimliği ve Allah’la olan irtibatından dolayı muhatabında olumlu tesir bırakacak bir olgudur. İslâm âlimlerinin konuya dair görüşlerine bakıldığında ruhların göz vesilesi ile tesir ve teessürünün kabul edildiği görülmekte olup tasavvuf tarihinde bahsi geçen müspet tesir örneklerine rastlanmaktadır.
2. Nazarın bahse konu olan müspet tesirini ve irşaddaki fonksiyonunu inceleyen akademik çalışmalar henüz yeteri seviyeye ulaşmış değildir. Nazar bilimsel olarak kanıtlanamadığı için nazarın müspet tesirine dair çalışmalar, olguyu merkeze alan bir perspektifle yapılmalıdır. İlahi tecellinin kendini tekrarlamaması ve sūfî tecrübenin şahsa özgü oluşundan dolayı her bir sūfî şairin tecrübelerini ve tasavvuf geleneğinde nazara dair söylenmiş şiirlerini araştırma konusu yapmak, en azından bir irşad metodu olarak nazarın vuzuha kavuşmasına katkı sunacaktır.
3. Türk İslam Edebiyatı geleneğinin muasır bir temsilcisi olarak kabul edilen Osman Hulûsî Efendi’nin manevi tecrübesi ve ilahi kaynaklı şiirlerinde, bir irşad metodu olarak nazarı ele alan çok sayıda beyit söz konusudur. Onun şiire ve tasavvufî hayata yöneliminin önemli muharriklerinden birisi, şeyhinin nazarına muhatap olmasıdır. Aşk, sohbet ve teveccühü esas alan Nakşibendiyye tarikatının mensubu olan Osman Hulûsî Efendi, müridlerini yetiştirirken *göz teması ve nazar eğitimi metodunu* benimsemiştir. Ona göre Nakşibendiyye tarikatının temel irşad yöntemi olan sohbet, söz konusu nazara muhatap olabilmek için kurulan meclis birlikteliğidir.
4. Osman Hulûsî Efendi’nin eserlerinde Cenâb-ı Hakk’ın kuluna, Hz. Peygamber’in (s.a.v) ashâbına/ümmetine ve mürşid-i kâmilin müridine nazarı söz konusudur. Sūfî düşüncenin temelini teşkil eden kurb-i nevâfil hadisindeki “Bakan gözü olurum” ifadesinden hareketle sūfîlerin bazısına göre insân-ı kâmilin bakışı, Hakk’ın nazarından ibarettir. Bir başka deyişle nazar, ilahi tecellinin temiz gönüllü bir kimsenin gözü maharetiyle muhataba etki etmesidir.

Bu etkinin gerçekleşebilmesi için muhatabın iyi niyetli ve nazar sahibine itaatkâr olması da gereklidir.

5. Mürşid-i kâmil-i mükemmil ve tarikat silsilelerinin ilk halkası olan Hz. Peygamber (s.a.v), miraçta masiva kabilinden her şeyden göz yumduğu için Cenâb-ı Hakk onun bakışına kuvvetli bir tesir vermiştir. Sahabe tanımlarında Rasûlullah'ı görmenin öne çıkarılması, göz temasının önemini ortaya koyan hem ilmî hem olgusal bir kanıttır. Öyle ki Hz. Peygamber (s.a.v) nazarına muhatap olma sıklığı ile dindarlık tecrübesi arasında sebep-sonuç ilişkisi vardır.
6. Mürşid-i kâmilin müridine göz ucuyla ve ansızın yönelttiği bakış; muhabbete vesile olmakta muhabbetse ittibai doğurmaktadır. Dolayısıyla *fenâ fi'-şeyh* tecrübesinin ilk adımı, bir bakıştan ibarettir. Mürşid-i kâmilin müridine bakışı, muhatabında olumlu bir dönüşüme sebep olmaktadır. Fena ve beka kavramlarının çok anlamlılıklarına dayanarak ifade edilecek olursa bu değişim hem tahalluk babında hem de tahakkuk babında gerçekleşmektedir.
7. İlâhî tecellinin ayinesi olan mürşid-i kâmil; gönlünü temizleme niyetinde olan müridine bakmakta, onun kalbinde muhabbet çerağını yakmakta, masiva kabilinden putları yıkmakta ve tevhid kalesini yapmaktadır.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Ahrâr, Nâsirüddîn Ubeydullâh b. Mahmûd eş-Şâşi. *Melfûzât*. çev. Fakirullah Yıldız. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021.
- Altuntaş, İsmail Hakkı. *Gavsülazam İhramcızâde Hacı İsmail Hakkı Toprak*. İstanbul: Gözde Matbaacılık, 2009.
- Ateş, Osman Hulûsî. *Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî*. haz. Ali Yılmaz - Mehmet Akkuş. İstanbul: Nasihat Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Ateş, Osman Hulûsî. *Mektûbât-ı Hulûsî-i Dârendevî*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Ateş, Osman Hulûsî. *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Attar, Ferîdüddîn. *Mantık'ı-Tayr Kuşların İlahisi*. çev. Cemal Aydın. İstanbul: Sufi Kitap, 7. Basım, 2020.
- Ay, Alper. "Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar". *İSTEM* 42 (2023), 165-184. <https://doi.org/10.31591/istem.1373894>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'uş-şâhih*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cevziyye, İbn Kayyım el-. *Medâricü's-Sâlikîn*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Çerhî, Ya'kûb b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî. *Risâle-i Ünsiyye*. çev. Mehmet Ali Özkan. İstanbul: Semerkand, 2015.
- Çınar, Hatice Acar. *Kur'an Bağlamında Kıskaçlık*. Bursa: Emin Yayınları, 2021.
- Çubukçu, Hatice. *İnsan Gözür Tasavvuf Kültüründe Nazara, Bakmaya, Görmeye Dair*. Ankara: Fecr Yayınları, 2022.
- Demir, Hamit. *Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Doğan, Süleyman. "Mutasavvıfların Eğitim Metodu". *Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Nasihat Yayınları, 2010.
- Efendioğlu, Mehmet. "Sahâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahabe>
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn, 1992.
- Erdoğan, Mehtap. *Güzellik Unsurlarıyla Divan Şiirinde Sevgili*. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2018.
- Eşrefoğlu Rûmî, Abdullah Rûmî b. Seyyid Ahmed Eşref b. Seyyid Muhammed Süyûfî. *Müzekki'n-Nüfûs*. İstanbul: Semerkand, 2013.
- Fragar, Robert. *Aşktr Asıl Şarap*. çev. Ömer Çolakoğlu. İstanbul: Sufi Kitap, 4. Basım, 2022.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.
- Güleç, Merve. "Derde Derman Bakışlar". *Şebnem Dergisi* 144 (2017).
- Gürkan, Salime Leyla. "Nazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ts. Erişim 04 Kasım 2024
- Hâlid-i Bağdâdî, Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn. *Divan-ı Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî*. çev. Abdulcebbar Kavak. İstanbul: Semerkand Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Hâlid-i Bağdâdî, Ebü'l-Behâ Ziyâüddîn. *Risâle-i Hâlidîyye ve Rabıta Risâlesi*. çev. İsmailağa Telif Heyeti. İstanbul: Sıraç Yayınevi, 2017.

- Dîvân-ı Hulûsî-i Dârendevî'de Tasavvufî Bir Terbiye Metodu Olarak Nazar: Bakmak, Yakmak, Yıkmak ve Yapmak*
- Hüseyin Vassâf. *Tasavvufî Şiir Şerhleri: Feyzü'l-Kemâl ve Mir'âtü'l-Kemâl*. çev. Muammer Cengiz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2015.
- İbn Arabî, Muhyiddin. *Fütühât-ı Mekkiyye*. çev. Ekrem Demirli. 18 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2007.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İsfahânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, 1974.
- Kâşânî, Kemâlüddin Abdürrezzâk. *Te'vilât-ı Kâşânîyye*. çev. Ali Rıza Doksanyedi. 3 Cilt. Ankara: Kadioğlu Matbaası, 1987.
- Kırca, Celal. "Din ve Bilim Açısından Nazar". *Diyanet Dergisi* 12/1 (1986).
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Kuzey, Muharrem. *Kur'an ve Sünnet'te Nazar*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Dîvân-ı Kebîr*. çev. Abdülbâki Gölpınarlı. 8 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Mevlânâ, Celâleddin-i Rûmî. *Mesnevi-i Şerif*. çev. Süleyman Nahîfi. İstanbul: Timaş, 2014.
- Necmeddin-i Kübra, Ebû'l-Cennâb. *Tasavvufta On Esas Usûlü'l-Aşere Şerhleri*. haz. Süleyman Gökbulut. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Okuyucu, Cihan. "Hulûsî Efendi Dîvânı'nın İlham Kaynakları". *Uluslararası Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Nasihat Yayınları, 2013.
- Ozak, Muzaffer. *Envârü'l-Kulûb*. 3 Cilt. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1977.
- Özköse, Kadir. *Gönülden Gönüle Akan Aşk Deryası*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 2022.
- Öztoprak, Nihat. "Osman Hulûsî Efendi'nin Hayatı ve Eserleri". *20. Yüzyıl Mutasavvıf Dîvân Şâiri Seyyid Osman Hulûsî Efendi Dîvânı (İnceleme-Metin-Nesre Çeviri)*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 2020.
- Palakoğlu, İsmail. *Gönüller Sultanı Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi*. Malatya: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2004.
- Pürcevâdî, Nasrullah. *Can Esintisi*. çev. Hicabi Kırlangıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman. *Tabakâtü's-Sufiyye*. thk. Ahmed Şarbâsî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Sülemî, Muhammed b. Hüseyin. *Tasavvufun Ana İlkeleri Sülemî'nin Risaleleri*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Şahin, Özlem. "Bâkî Dîvânı'nda Gamze". *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]* 6/1 (Mart 2023), 170-205. <https://doi.org/10.58659/estad.1257959>
- Şentürk, Ahmet Atilla. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. 5 Cilt. İstanbul: OSEDAM, 2. Basım, 2021.
- Şeyhzâdeoğlu Yazma Vesikalar Arşivi. *Şiirler*.
- Şimşek, Selami. *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. Dahhâk et-. *Sünen-i Tirmizî*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Hamit Demir

Uzun, Mustafa İsmet. "Hulûsî Efendi Divanı'na Edebi Bir Bakış". *Somuncu Baba ve Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Sempozyum Tebliğleri*. Ankara: Es-Seyyid Osman Hulûsî Efendi Vakfı Yayınları, 1997.

Üstüner, Kaplan. *Tasavvuf ve Klasik Şiirimiz*. Ankara: Akçağ, 2. Basım, 2014.

Yekbaş, Hakan. "Osman Hulûsî Efendi'nin 'Olmuşam' Redifli Gazeline Şerh". *10. Somuncu Baba ve Hulûsî Efendi Sempozyumu Tebliğleri*. Ankara: Nasihat Yayınları, 2012.

Yunus Emre. *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 1981.